

ГАННА ВІВАТ

**ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ
ХАРЧОВИХ НОМЕНІВ
У КУЛЬТУРАХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ**

Ганна Віват

**ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ
ХАРЧОВИХ НОМЕНІВ
У КУЛЬТУРАХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ**

Одеса, 2021

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеської національної академії харчових технологій (Протокол № 3 від 5 жовтня 2021 року)

Рецензенти:

Ковнік С. І. – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української та зарубіжної літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Рева-Лєвшакова Л. В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Тележенко Л. М. – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри технології ресторанного і оздоровчого харчування Одеської національної академії харчових технологій.

Віват Г. І. Шляхи формування харчових номенів у культурах слов'янських народів: монографія / Ганна Віват. – Одеса: ФОП «Белій А. Є», 2021. – 236 с.

ISBN 978-617-7757-33-6

Робота присвячена студіюванню історії виникнення та шляхів утвердження назв страв, напоїв і харчових виробів в українській мові та в мовах інших слов'янських народів. Серед них розглянуто назви асоціативні (за кольором, за продукцією, за способом приготування тощо), запозичені, адаптовані та ін.

Монографія розрахована на студентів-харчовиків, технологів, а також антропологів, екологів, економістів, етимологів, етнографів, істориків, культурологів, маркетингологів, соціологів, філологів, філософів, фольклористів і всіх, хто цікавиться проблемами розвитку культури, що пов'язана зі словотворенням та традиціями українського, білоруського, болгарського, польського, російського, словацького, чеського та інших слов'янських народів.

ЗМІСТ

Передмóва.....	12
----------------	----

ПРОЦЕС ПРИЙМАННЯ ЇЖИ

Трапéза, posilek.....	16
Сніда́нок, за́втрак.....	16
Обід.....	17
Вечéря, kolасја, ўжин.....	18

ПЕРШІ СТРА́ВИ

Борщ.....	20
Суп, зúпа.....	30
Уха́, юха́, юшка.....	37

ЇЖА ТВАРИННОГО ПОХО́ДЖЕННЯ

Са́ло.....	39
М'ясо.....	40
Пече́ня	42
Ковбаса́.....	43
Зра́зи.....	46
Холоде́ць.....	47
Фарш.....	50
Котле́ти.....	50
Тефтеле́.....	51
Фрикаде́льки.....	51
Паште́т чи стра́сбурзький пиріг?.....	52
Гуля́ш.....	54
Біфште́кс.....	55
Ростбі́ф.....	55
Бефстро́ганов.....	56
Шашлі́к.....	56
На́гетси.....	57

РИБА, РАКОПОДІБНІ ТА МОЛЮСКИ

Ріба.....	58
Кав'яр.....	62
Рак, омár, лóбстер чи лангуст?.....	63
Креветка чи криветка?.....	66
Молюск.....	66
Улітка, равлик чи слимак?.....	66
Мідія.....	67
Ўстриця.....	67
Кальмар.....	68

ГОРОДИНА

Óвочі.....	68
Картóпля.....	70
Деруні, дранікі.....	75
Пюре.....	76
Батат.....	76
Капуста.....	77
Бігос.....	79
Голубці.....	83
Горóх.....	85
Квасо́ля.....	87
Біб.....	88
Сочеві́ця, чечеві́ця.....	89
Нут, на́ут.....	90
Ху́мус.....	90
Со́я.....	91
Бу́ряк, свёкла, цвёкло.....	91
Мо́рква.....	93
Помідо́р чи тома́т?.....	93
Огіро́к.....	95

Вінегрét – со́ус чи різно́вид салáту?.....	96
Олі́в'є (салáт).....	98
Баклажа́н.....	98
Рéдка і реді́ска.....	99
Ріпа.....	101
Хрін.....	102
Цибу́ля, лук.....	103
Часні́к.....	104
Часні́к ведме́жий, цибу́ля ведме́жа, чере́мша.....	104
Пе́рець.....	105
Салáт чи салáта?.....	106
Артишо́к.....	107
Рéвінь.....	108

САДОВИНА

Фрукт.....	108
Яблуко.....	110
Гру́ша.....	111
Слі́ва.....	113
Абрико́с, абрикóса, жерде́ля чи морéля?.....	114
Пе́рсик чи бру́сквіна?.....	116
Айва́, пі́гва, цидо́нія чи гу́та?.....	117
Фіні́к чи да́ктіль?.....	118
Апельси́н чи помара́нча?.....	119
Лимóн чи цитрі́на?.....	121
Мандари́н.....	122
Грейпфру́т.....	123
Лайм.....	123
Бана́н.....	123
Ма́нго.....	124
Грана́т.....	124

Хурма́, ка́кі.....	125
Рі́жкі, ца́регга́дський стручо́к, керб.....	125
Кака́о.....	127
Шокола́д.....	128
Я́года.....	129
Ви́шня	129
Че́решня.....	130
Ма́ліна.....	131
Виногра́д чи виногро́но?.....	132
Кі́ві.....	134
Авока́до.....	135
Сморóдина чи порі́чки?.....	136
А́грус, крижо́вник.....	137
Чорні́ця, борі́вка чи а́фина?.....	137
Лохі́на.....	138
Че́ремха (черемші́на).....	138
Ба́рба́ріс.....	139
Глі́д, бо́ярышник.....	140
Журавлі́на, клю́ква.....	141
Су́ніця.....	141
Полу́ніця, клубні́ка, truskawka.....	142
Ожі́на.....	143
Ка́ліна.....	143
Горо́біна.....	144
Шовко́виця, ту́тове де́рево, мо́рва.....	145
Родзі́нка чи і́зюм?.....	145
Кизи́л чи дере́н?.....	147
Те́рен – росли́на чи місце́вість?.....	148
Шипші́на, dzika róza, свербі́вус.....	149
Облі́пі́ха.....	150

Смóква, вíнна я́года, фі́га чи інжі́р?.....	150
Га́рбу́з чи каба́к?.....	153
Дíня.....	155
Каву́н чи арбу́з?.....	156
Анана́с.....	157
Фейхо́а.....	157
Варе́ння, пові́дло, джем чи конфі́тюр?.....	158
Горі́х гре́цький чи волóський?.....	159
Ліщи́на чи фунду́к?.....	161
Мигда́ль.....	161
Олі́вки чи маслі́ни?.....	162

ЗЕРНОВІ КУЛЬТУРИ

Зла́ки чи збі́жжя?.....	163
Жі́то, рожь.....	164
Про́со.....	166
Пшоно́.....	166
Пшени́ця.....	166
Ове́с.....	167
Ячмі́нь.....	168
Гре́чка.....	169
Кукурудза.....	170
Рис, риж.....	171

ОЛІЙНІ КУЛЬТУРИ

Конóплі.....	171
Сóняшник.....	174
Маку́ха.....	175
Льон.....	176
Рижі́й.....	176
Ріпа́к, рапс, ко́льза, свирі́па	177
Мак.....	178

Кунжу́т, сеза́м.....	180
Гі́рчіця, мушта́рда.....	181

ПРЯНОЦІ

Пряно́ці, спе́ції.....	182
Крі́п.....	183
Петру́шка.....	183
Селе́ра.....	184
Пастерна́к.....	184
Щаве́ль.....	185
Шпина́т.....	185
Імбі́р.....	186
Кардамо́н.....	186
Майора́н, души́ця чи орега́но?.....	187
Кумин, кмин, тмин чи зі́ра?.....	188
Кори́андр, коля́ндра, кінза́.....	188

СТРА́ВИ З БО́РОШНА

Мука́ чи бо́рошно?.....	189
Хлі́б.....	192
Пирі́г.....	199
Паляни́ця.....	201
Корова́й.....	202
Кала́ч.....	204
Бу́блик.....	207
Рога́ль (рога́лик).....	209
Па́ска.....	213
Пря́ник.....	215
По́нчик, пі́шка, пампу́шка чи дона́т?.....	216
Штру́дель.....	217
Бу́тербро́д, се́ндвіч, тарти́нка чи кана́пка?.....	218
Тост – засти́льна промо́ва чи куліна́рний ви́ріб?.....	220

Грінка.....	223
Торт.....	225
Тістечко, ciastko, пирóжное.....	226
Варéники, pierogi.....	226
Вúшка.....	233
Пельмéні.....	234
Галушкі.....	235
Лóкшина, лапшá.....	238
Макарóни.....	239
Млинці.....	240
Налі́сники	240
Кисіль.....	241

СТРА́ВИ З КРУП

Крупá.....	242
Ма́нна крупá (ма́нка).....	243
Перло́ва крупá (перло́вка).....	245
Ка́ша.....	245
Ку́тя.....	248
По́куть (поку́ття).....	250
Ко́ливо.....	251
Дідух.....	252
Мамалі́га.....	253
Мала́й	255
Плов, пила́в.....	255

ГРИБИ

Гриб.....	256
-----------	-----

НАБІЛ

Набіл.....	258
Молоко́.....	259
Сир чи твóрог?.....	261

Мандрі́ка, фі́рмак, кочко́вал	263
Сиро́ватка, женти́ця.....	264
Сметáна	265
Вершкі́, сли́вки.....	266
Ма́сло.....	267
Сколóтини, па́хта.....	268
Ря́жанка.....	269
Кумі́с.....	270
Кефі́р, йо́гурт, айра́н.....	270
Яйце́.....	271
Ячня.....	273
Омле́т.....	273
Го́голь-мо́голь.....	274

ДОДА́ТКИ ТА ПРИПРА́ВИ

Олія.....	274
Єле́й	276
Лій.....	277
Сі́ль.....	278
Оцет, у́ксус.....	279
Со́ус, підлі́ва.....	280
Аджи́ка.....	282
Ке́тчуп.....	282
Саламу́р чи саламу́ра?.....	283
Сиро́п.....	283

СО́ЛОДОЦІ

Десе́рт.....	284
Мед.....	284
Цу́кор, са́хар.....	287
Цуке́рка, конфе́та.....	288
Марципа́н.....	289

Мармелад.....	291
Карамель.....	291
Халва.....	292
Вафлі.....	292
Драже.....	292

НАПОЇ

Горілка, вódка.....	293
Вино.....	302
Наливка.....	307
Квас.....	308
Вар.....	310
Компóт чи узвár?.....	314
Пíво.....	315
Пунш.....	318
Лікёр.....	319
Глінтвéйн, grzane wino.....	319
Коньяк.....	320
Чай, herbata.....	320
Ка́ва.....	322
Сік.....	323
Висновки.....	324
Список використаних джерел.....	326

ПЕРЕДМОВА

*Слово сталося тілом,
і перебувало між нами,
повне благодаті та правди...*

(Біблія: Івана 1:14)

*Słowo ciałem się stało
I mieszka między nami,
Karmię zgłodniałe ciało
Słowami jak owocami;
.....
Słowo jest winem i miodem,
Słowo jest mięsem i chlebem,
Słowami oczy wiodę
Po ścieżkach gwiazdnych niebem.*

(Julian Tuwim)

*Усе, що Бог створив, жадає бути в слові,
Бо слово сталося творцем добра і зла.
І в імені своїм душа себе знайшла,
Відбилася, як плоть Господня на покрові.*

(Дмитро Павличко)

Мова кожного народу, як відомо, є явищем прадавнім, коріння якого сягають ще в доісторичні епохи. Кожна мова – це найгеніальніший витвір матеріальної та духовної діяльності багатьох поколінь народу, свідок та супровідник його історичного шляху й культурно-цивілізаційного поступу. Кожне слово, що витворилося і сформувалося в мові, є символом викристалізованої ідеї, яка утвердилася в людському житті внаслідок прагнення людини проникнути у світ природи й досягнути глибинні основи його буття.

Разом із тим, мова є складною системою, окремі елементи якої постійно перебувають у русі, розвитку, трансформації, тобто мова є живим організмом, який формується, розвивається, змінюється, удосконалюється, переінакшується упродовж усього існування народу як етнічної спільноти, але деякі норми у ній є сталими і незмінюваними крізь віки. Розрізняють у мові питомі рідні, запозичені та адаптовані слова.

Дослідження мовної картини світу, як відомо, здійснюють у різних аспектах: виявляють як окремі її елементи (поняття, концепти), так і систему загалом, де оприявнюють компаративістські студії, перекладацькі універсалії, окреслюючи етнічну специфіку, міжмовні впливи та ін.

На сучасному етапі вивчення мов ми не завжди задумуємося, чому такою є назва того чи того предмета. Нам достатньо знати, як звучить слово і що воно значить. Наші предки вкладали у звучання слова його внутрішній зміст. Наприклад, *горох* назвали *горохом*, бо означало це слово «лущений», «тертий» [16]. Є також слова вихідні й похідні. Значення похідних визначається з вихідного. Наприклад, *житній*, бо *жито*, *варений* від *варити*, *смачний* від *смак* тощо.

Оскільки культура та побут народу, його історичний розвиток безпосередньо пов'язані з розвитком мови, то, безперечно, з плином часу та зміною умов життя в усіх його сферах змінюється й лексичний склад мови. Цей процес торкається й кулінарії. У кожної страви будь-якої кухні є своє місце (регіон) виникнення і своя історія, що впливає на їхню номінативність [12, с. 6], тобто назви їжі (продуктів харчування, кулінарних виробів, різноманітних страв та напоїв) відображають процес розвитку і становлення побутової культури кожного народу загалом, зокрема харчового її сегменту. Вказують вони також на міжнаціональні стосунки: торгові, культурні, політичні, соціальні та інші зв'язки між народами-сусідами.

Назви харчових продуктів, особливо рослинного походження, з яких більшість потрапила до Європи, як і до України зокрема, з інших країв та континентів, коли мови вже були сформовані, є запозиченнями і досі

подекуди зберігають свою первісну форму та значення. Як правило, процес запозичення слів із однієї мови в іншу відбувається тоді, коли явище або предмет є новим, незраним, і в рідній мові немає йому відповідної назви. Більшість запозичень у слов'янських мовах мають латинське, грецьке, тюркське, романське або германське походження.

Відомі дослідники побуту українського народу здавна цікавилися й особливостями його системи харчування. Серед них такі народознавці, як **Л. Артюх, Ф. Вовк, Олекса Воропай, Е. Гоца, П. Гриценко, Б. Грінченко, А. Канієвський, С. Килимник, М. Максимович, П. Попов, С. Творун, П. Чубинський, Г. Шило, В. Шухевич** та ін. Їхні польові дослідження мають вагоме значення у вивченні історії розвитку української харчової культури та шляхів творення харчових номенів [13, с. 7].

Однак наукових студій щодо етимології назв продуктів, страв, харчових приправ та їхньої адаптації у слов'янських мовах є небагато, хоч привертають увагу виконані у цьому спрямуванні праці вітчизняних етимологів та лінгвістів **Т. Бакіної, Р. Болдирєва, В. Жайворонка, Є. Козирєвої, С. Яценко** та ін. Цікавими є й праці **Світлани Ковпик**, що стосуються густативно-сапористичних досліджень у літературі та фольклорі.

Не можна також не звернути уваги на праці польських дослідників **М. Юсік (Jusik Michaliny), К. Миколайчевської (Mikołajczewskiej Katarzyny), А. Мюллер (Muller Anety), К. Шмит (Szmyt Karoliny), К. Заглоби (Zagłoby Katarzyny)**. Цікавими етимологічними студіями є й праці **М. Стаховського (Mareka Stachowskiego)**.

Деякі студії у цьому спрямуванні є й у наших попередніх працях.

Мета цієї розвідки відмежувати пласт (шар) лексики на означення харчових (кулінарних) виробів, виявити місце і спосіб їхнього виникнення, становлення та шляхи входження до лексикону інших мов, зокрема слов'янських, тобто у цій роботі хочемо звернути увагу на шляхи творення, запозичення та адаптації харчових номенів у слов'янських культурах.

Основне завдання полягає у поданні комплексного багатоаспектного

аналізу мовної картини світу в її харчовому сегменті. Центром уваги в дослідженнях обрано номени на позначення широковідомих страв, кулінарних виробів, напоїв та продуктів харчування в мовах та культурах слов'янських народів.

Опрацьовуючи викладений у цій роботі матеріал, студенти харчових та технологічних вишів матимуть нагоду вагомо збагатити лексичний набуток, вдосконалити культуру фахового мовлення, поповнивши свої знання фактами з історії формування, становлення та розвитку харчової термінології в українській та інших слов'янських мовах. Це надасть їм більше можливостей у розвитку та вдосконаленні фахової сфери, оскільки, володіючи інформацією про історію виникнення назви продукту та входження його до тієї чи тієї харчової культури, фахівець зможе більш досконало проводити контент-маркетинг товару, тобто якісно подати і якнайбільш грамотно й варіативно презентувати його корисні дані, надавши максимум цікавої та повчальної інформації широкому колу споживачів.

Перед тим, як безпосередньо розпочати студії шляхів виникнення, формування та становлення власне харчових термінів, розглянемо номени, що стосуються процесу приймання їжі, тобто трапезування. Як відомо, у харчових культурах слов'янських народів, як і в більшості народів світу, виробився здебільшого триразовий щоденний режим харчування. Кожна з трапез отримала назву залежно від часу приймання їжі – *сніданок, обід, вечеря*. З них і розпочнемо наші студії.

*За обговорення ідеї написання цієї роботи та допомогу в її виданні авторка висловлює щире подяку ректорові Одеської національної академії харчових технологій, докторові технічних наук, професорові, академіку аграрної академії наук **Єгорову Богданові Вікторовичу** та декану факультету економіки, бізнесу і контролю Одеської національної академії харчових технологій, доктору економічних наук **Купріній Наталії Михайлівні**.*